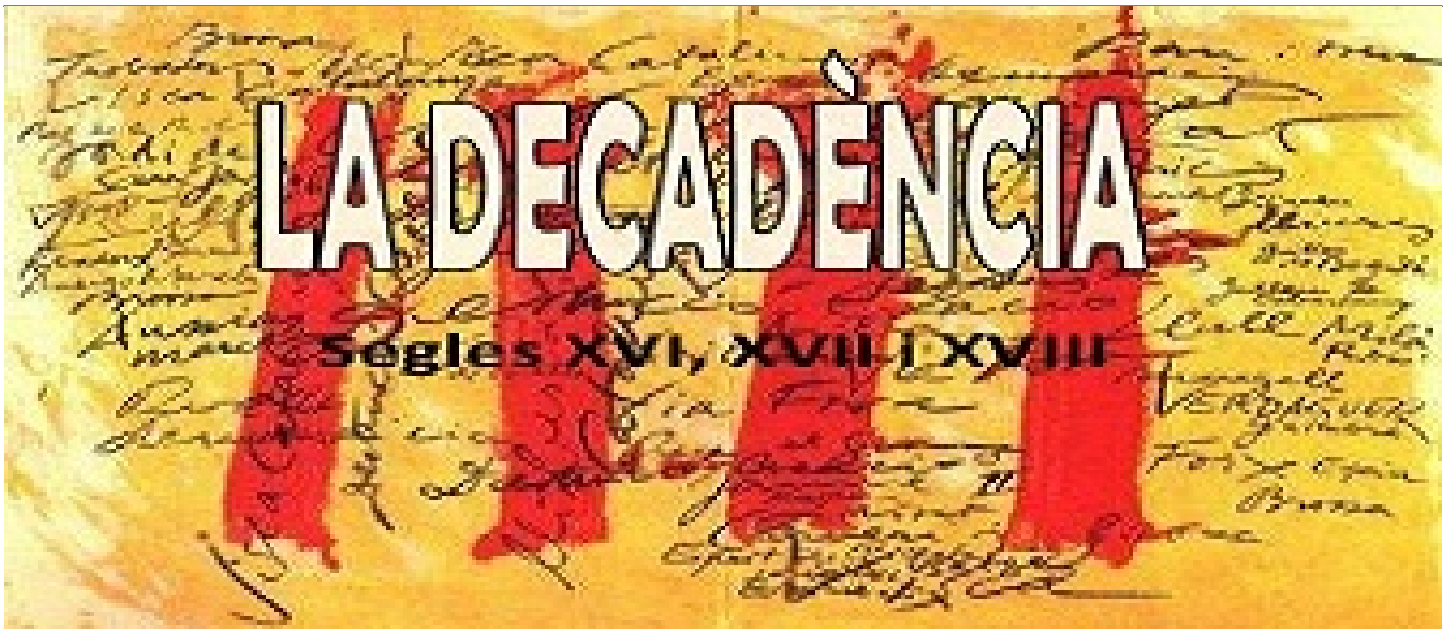

La Decadència: de les lleis del mercat a les lleis de censura

Autor: Pep Comajuncosa
Data de publicació: 19-01-2018

¿Va ser la Decadència provocada per unes lleis de mercat, que van fer que quasi tota la producció literària feta a la Nació Catalana, per catalans, passés de la nit al dia, a editar-se en castellà? O la raó de fons van ser les lleis de censura i el control d'impremta, que van establir un filtre letal per a tot allò escrit en català? El Doctor en Economia Pep Comajuncosa ens n'aporta una solució tan versemblant com satisfactòria. Comunicació presentada al 17è simposi sobre la Història Cenusrada de Catalunya (2017).

1.- Introducció: la Decadència i les seves raons
La historia de la literatura catalana defineix la Decadència com el període comprès entre començaments del segle XVI i principis del segle XIX, durant el qual va pràcticament desaparèixer l'escriptura, l'edició i la lectura de llibres en llengua catalana, especialment els llibres de caràcter literari. Es tracta d'un període molt llarg. És el període de temps que va de les grans obres del Segle d'Or de la literatura catalana, al segle XV, amb el Tirant i la poesia d'Ausiàs March, fins a principis del XIX quan comença la Renaixença; és a dir, quan es tornen a publicar de manera freqüent llibres en llengua catalana, i aquesta recupera el seu caràcter literari.

La historiografia tradicional de la literatura catalana atribueix aquesta decadència a una diversitat de factors: la pèrdua de poder polític dels territoris de la corona catalano-aragonesa, la pèrdua de fortalesa econòmica d'aquests territoris, la castellanització de l'aristocràcia i la noblesa del país, la pèrdua de prestigi social de la llengua catalana. Recordem que l'inici d'aquesta Decadència coincideix amb la unió de les corones castellana i catalana, fruit del matrimoni de Ferran i d'Isabel i, especialment, amb la consolidació d'una monarquia centrada a Castella amb els reis del casal d'Àustria.

Aquest fets van suposar un ús molt menor del català en el món polític i en la literatura. I d'aquesta manera es va perdre la tradició literària. Amb la desaparició de models literaris immediats va ser impossible mantenir un continuïtat literària, ja que, ni per analogia o per diferència, els autors no tenien una referència on aferrar-se i sobre la qual bastir la seva

pròpia obra. Així, el que en un primer moment va ser una, més o menys, lenta reducció del català en l'àmbit literari, va acabar esdevenint la seva pràctica desaparició de la literatura.

«La causa d'aquell col·lapse fou la pèrdua de la personalitat política», ens diu Rubió i Balaguer (1964). I continua: «En el terreny literari, Catalunya ja no crea: imita o es repeteix. Com si hagués perdut confiança en l'eficàcia de la llengua pròpia, però sense arribar a assimilar-se la que va infiltrant-se, rica de prestigi social i polític».

Cal posar èmfasi en el fet que el que s'estava produint era un procés parcial de substitució lingüística. Als segles XVI i XVII la llengua en tots els àmbits és la catalana. El català continuarà sent la llengua d'ús popular a tots els nivells: en la relació familiar, a l'església, en l'administració, o a l'escola. A nivell popular la llengua catalana és la llengua oral i la llengua escrita. En canvi, la llengua literària és la castellana. La gran majoria d'obres literàries fetes per escriptors nascuts a Catalunya, València i Mallorca es fa en castellà. Tot i que caldria precisar que en les darreres dècades ha augmentat el volum d'obra en català coneguda, i la seva valoració, i tot i que part d'aquesta obra s'ha recuperat més recentment perquè era manuscrita.

En paraules de Ferrando Francès (2011), la Decadència «ha estat anomenada així perquè representa una davallada pregona de la producció literària catalana en tots els gèneres cultes i arreu del domini lingüístic. No solament es reduí extraordinàriament el conjunt d'obres, tant impreses com manuscrites –almenys, les conservades–, sinó que, a més, la llengua literària s'empobrí [...]. En efecte, la producció literària sofreix una reducció de gèneres i de possibilitats expressives».

Un altre factor freqüentment utilitzat com a explicació ha estat la impremta. L'ús de la impremta es generalitza a la Península Ibèrica, com a tota l'Europa occidental, al llarg del segle XVI. Una hipòtesi que ha obtingut bastant recolzament és que les lleis del mercat van afavorir que la impressió de llibres es fes només en castellà. Ja fos perquè els impressors pensessin que no hi havia un mercat de potencials lectors en català o perquè els lectors catalans preferissin el castellà per ser una llengua de més prestigi social. La principal tesi d'aquest article es mostrar que no van ser les lleis del mercat les que van acabar forçant la impressió de les obres literàries estrictament en castellà; sinó, més aviat, lleis d'una altra mena.

2.- L'edició a València a principis del segle XVI

Comparat amb la idea d'un cert gradualisme en l'adveniment de la Decadència de la literatura catalana, quan enfronta els fets i les dades, una de les sorpreses, per a l'observador extern, és la manera sobtada amb què s'esdevingué el que coneixem com a Decadència. A les darreres dècades del segle XV, la literatura catalana es trobava en el seu màxim esplendor i, sorprenentment, vint anys després el català havia esdevingut una llengua pràcticament inexistent en el món literari dels territoris de la monarquia catalano-aragonesa. Sembla difícil explicar un canvi tan radical i tan sobtat fent servir només les raons habitualment emprades per la historiografia tradicional.

Per tal de poder analitzar les dades de prop, disposem de les molt abundoses que ens aporta Philippe Berger per al cas de València (1987). A partir de les dades que ens dóna sobre el nombre de títols publicats en aquesta ciutat, des de 1473 fins a finals del segle XVI, diferenciats per llengua i temàtica, podem dur a terme una anàlisi detallada de la seva evolució en les diferents llengües i enfrontar-ho als fets polítics esdevinguts en cada moment.

Gràfic núm. 1.- Llibres editats a València entre 1493 i 1529, en català, llatí i castellà
[Font: Philippe Berger (1987)]

Al gràfic núm. 1 podem observar el nombre de llibres que es van editar a València, cada any, en cadascun dels tres idiomes presents a l'època: català, llatí i castellà. L'evolució és molt clara i fa palesa la rapidesa amb què es produeix la davallada de la publicació de llibres en català. A l'any 1502, a València s'editen 4 títols en català, un en llatí i cap en castellà. Vint anys després, al 1525, se n'editen 1 en català, 4 en llatí i 5 en castellà. O analitzant-ho en períodes. A la dècada que va del 1493 al 1502, a València s'editen 31 llibres en català, 23 llibres en llatí i 2 llibres en castellà. L'edició és, doncs, bàsicament en català (un 55,5% dels títols) i llatí (un 41% dels títols). Els dos títols en castellà (3,5% del total de títols) semblen una mera anècdota, probablement orientada a l'exportació a terres castellanes. Un fet més evident encara si considerem que, entre els anys 1473 i 1492, dues dècades senceres, no s'havia publicat cap llibre en castellà a València. Tots ho van ser en català o en llatí.

Menys de vint anys després el panorama és radicalment diferent. Del 1520 al 1529 s'editen 9 llibres en català (un 13% dels títols), 20 llibres en llatí (un 29% dels títols) i 40 llibres en castellà (un 58% dels títols). El castellà i el llatí són ja els

idiomes preponderants i el català ha esdevingut una llengua marginal en el món de l'edició. La situació és encara més clara si agafem un període lleugerament posterior. A partir d'aquest moment la situació queda, en termes percentuals, bastant estable. Aproximadament un 50-55% dels llibres que s'editen són en castellà, un 35- 40% en llatí i tan sols un 10% en català. Es dóna un augment del número de títols editats, per l'extensió de les impremtes, un fenomen comú a tota l'Europa occidental al llarg del segle XVI, però els percentatges es mantenen estables i es consolida la condició residual de la impressió de llibres en català, tant per la seva quantitat com per la seva temàtica.

Aquesta condició marginal és encara més evident si s'observa el tipus de llibres que s'edita en cada llengua. A partir del 1520 la gran majoria de llibres que s'editen en català són de temàtica religiosa. Temes que, poc temps abans, havien estat freqüents en la producció de llibres en català, com la literatura, la filosofia, el dret, la història o la medicina, desapareixen del tot. Tots els llibres d'aquesta temàtica després del 1520 i fins a finals del segle XVI, passen a ser editats en castellà o llatí.

Com dèiem, el fet més sorprenent d'aquest canvi és la seva naturalesa sobtada, ràpida i irreversible. Unes característiques que no acaben de lligar amb les raons habitualment esmentades. Els gustos dels lectors, en termes de llengua, no poden canviar espontàniament d'una manera tan sobtada. Estaríem parlant de 6 o 7 anys. Tampoc ho pot fer el prestigi de la llengua. Entre 1473 i 1493 Ferran ja era rei de València, i ja estava casat amb la seva cosina castellana, Isabel. I malgrat això no es va editar ni un sol llibre en castellà en aquestes dues dècades.

Al nostre entendre, cal cercar algun altre tipus d'explicació per la substitució de llengües en els llibres editats. Una explicació que podem trobar en l'àmbit polític. I que es prou clara si observem detalladament, any a any, l'evolució de l'edició de llibres en cada llengua.

L'any 1502 els anomenats Reis Catòlics promulguen la Pragmàtica de 1502. Aquesta llei obligava a tot editor i impressor a sol·licitar una llicència prèvia abans de publicar qualsevol llibre. Aquesta llicència l'havien de donar les autoritats religioses (bisbes i arquebisbes) o les civils (presidents d'audiència). Dit planerament: introdueixen la censura prèvia per a l'edició de llibres. Els llibres que no compleixin les condicions volgudes per aquestes autoritats, simplement no rebran llicència i no podran ser editats ni impresos. No és un fenomen estrany: el poder, i més encara el poder absolut, vol exercir el control dels seus súbdits. I l'extensió de les impremtes, al segle XVI, i la possibilitat que això ofereix per publicar llibres, difondre idees, expressar opinions i escampar notícies representa un perill per a qui vol exercir el poder de manera absoluta.

Si tornem al gràfic, observem com l'any després de la promulgació de la llei de censura, el 1503, les coses canvien sobtadament. No es publica a València cap llibre en català ni en castellà, però sí 4 llibres en llatí. L'any següent, el 1504, tampoc no es publica cap llibre en català ni en castellà, i tan sols 1 en llatí. Al 1505 i 1506 alguns llibres més superen la censura: se'n publiquen 3 en català i 2 en llatí i 2 en castellà el 1505 i un en cada llengua el 1506. Però són, pràcticament tots, llibres de temàtica religiosa, de poc perill per al poder polític. Els anys 1507, 1508 i 1509 són insòlits. No es publica cap llibre a València. I diem que és insòlit perquè això no havia passat des de feia dècades. Mai després de 1473, primer any pel qual disposem de dades.

La conclusió evident és que la maquinària censora posada en marxa el 1502 ha pràcticament aturat la producció de llibres. Pensem que la censura prèvia requereix algú que llegeixi l'esborrany de tots els llibres del principi al final, que consulti els possibles dubtes amb l'autoritat pertinent, que faci les recomanacions necessàries a l'impressor i/o a l'autor i que aquestes es portin a terme. Tot això requereix temps. I, com a conseqüència, entre el 1503 i el 1509 tan sols es publiquen uns pocs títols, bàsicament de temàtica religiosa i majoritàriament escrits en llatí. Els anys que van de 1510 a 1515 són d'una certa normalització i es recupera el ritme de la impressió de llibres. Durant aquests sis anys se n'editen 19 en castellà, 18 en català i 17 en llatí. Però ara, la importància relativa de les llengües ha variat molt. Recordem que fins al 1502, quan es promulga la llei de censura, i durant tot el segle XV, només s'havien publicat dos llibres en castellà a València. Dos (2). Després de la introducció de la censura prèvia, el panorama ha canviat radicalment. Així, afinant l'anàlisi als anys concrets de la primera dècada del segle XVI, se´ns fa evident que el canvi de llengua no pot respondre a una variació en els gustos dels lectors valencians. És un període de temps massa breu, i resulta clar que el control de la producció exercit des de les autoritats religioses i civils hi ha de tenir alguna cosa a veure.

No consta que la llei de 1502, que introduïa la censura prèvia per a la publicació de llibres, establís res respecte de la llengua a utilitzar. Almenys en la documentació que ha arribat fins als nostres dies. Però les conseqüències són tan immediates i meridianes que resulta difícil defensar que no fos així. Perquè, si un poder imposa una censura és per obtenir-ne un resultat. I, per tant, de l'observació d'un resultat se'n pot concloure quina era la voluntat primera d'aquella censura. I el resultat més evident de l'aplicació de la llei de 1502 és la pràctica desaparició, en menys d'una dècada, de la literatura impresa en llengua catalana.

Ens referma en aquesta opinió l'abundant nombre d'escriptors que ens els pròlegs de les seves obres, que ens arriben escrites en castellà, ens fan saber, de manera més o menys velada, per eludir la censura, que la seva obra va ser escrita primer en català. Però en canvi no ens ha arribat fins a l'actualitat cap exemplar d'aquesta versió catalana. El cas paradigmàtic seria el de Joan de Timoneda, un dels primers grans escriptors dels territoris de la corona catalano-aragonesa que escull, suposadament de manera voluntària, el castellà com a llengua literària. Al pròleg de El Patrañuelo, una novel·leta picaresca que ens ha arribat avui tan sols en castellà, adreçat al lector, ens diu: «Semejantes marañas las intitula mi lengua natural valenciana Rondalles [...] y yo te desvelaré con algunos graciosos y asesados cuentos [...] para que no pierdan aquel asiento ilustre y gracia con que fueron compuestos». El significat d'aquest «assentament il·lustre i gràcia amb què foren compostos» s'entén del tot si observem que a la portada de la primera edició castellana del llibre, impresa a València el 1566, hi apareix l'expressió «agora nuevamente compuesto». És a dir, que la primera edició en castellà està novament composta a partir d'un original de rondalles graciosament escrites en valencià. Original del tot desaparegut. Tot plegat explicat de manera críptica, que és allò que cal fer per evitar els talls de la censura.

De totes maneres, quant a les llengües, el panorama no quedarà fixat com el que hem descrit per als anys 1510-15, sinó que es produirà una pèrdua encara superior d'importància relativa del nombre de llibres impresos en català. I tampoc, aquesta vegada, no sembla un fet gradual i espontani. La davallada és sobtada, al voltant de l'any 1520, i també coincideix amb un fet de naturalesa política.

El 1520 comença l'anomenada guerra de les Germanies de València. Una guerra civil que enfrontaria la noblesa local amb el rei i els nobles més propers a ell. El 1520 és nomenat virrei Diego Hurtado de Mendoza, però no és acceptat pels regidors de la ciutat de València per la seva condició d'estranger i, realment, perquè defensava els interessos del rei i la gran aristocràcia. A mesura que altres ciutats i viles es neguen a acceptar les directrius reials el conflicte pren el rang de guerra civil. Al 1522 acaba la guerra, guanyen els partidaris del reis i es nomenada virreina de València Germana de Foix, segona esposa del ja mort rei Ferran. La repressió fou forta: més de vuit-centes penes de mort i fortes multes i sancions. De manera prou significativa, l'indult que la virreina Germana de Foix concedeix a la multa imposada al gremi de paraires és el primer document oficial en castellà escrit a la ciutat de València.

Els anys 1521-24, com a conseqüència de la guerra, la producció de llibres es torna a reduir notablement. En aquests quatre anys es publiquen 8 títols en castellà, 3 en català i 1 en llatí. A partir de 1525, esvaïts els efectes econòmics de la guerra, la publicació de llibres torna a créixer i es consolida. Entre 10 i 15 títols impresos cada any durant la resta del segle XVI. Lògicament amb una certa tendència a l'augment i amb oscil·lacions en el curt termini. Però sempre ja amb la importància relativa de les tres llengües fixada, aproximadament, en un 50-55% pel castellà un 35-40% pel llatí i un residual 10% pel català. I amb la majoria de llibres en llengua catalana tractant tan sols temàtica religiosa. Fruit tot això de la censura establerta des de 1502 i del reforçament que n'implica la victòria del bàndol reial en la guerra de Germanies.

La Decadència és ja un fet. Però les causes que l'han fet realitat cal buscar-les més en les decisions polítiques i el control de l'edició, a través de la censura, que no pas en un canvi dels gustos i preferències dels lectors. Sembla, per tant, un cas de canvi de les condicions de l'oferta en el mercat de llibres i no pas d'un canvi de les condicions de la demanda.

3.- Oferta i Demanda al mercat de llibres

Les lliçons més bàsiques i primerenques d'economia ens diuen que una disminució en la producció d'un determinat bé pot ser deguda a una caiguda de l'oferta o a una caiguda de la demanda. Al mercat de llibres, l'oferta la fan els impressors que fabriquen llibres i la demanda la generen els lectors que els compren. Quan un producte es deixa de produir, perquè els consumidors, pel motiu que sigui, no el volen, s'observa que la producció baixa de volum i que el preu del producte va reduint-se fins apropar-se a zero. Els productors han de malvendre –gairebé regalar– les darreres unitats produïdes. En canvi, quan un producte es deixa de fer, perquè l'oferta es restringeix o desapareix, la quantitat intercanviada va baixant, però el preu tendeix a pujar perquè els consumidors paguen més per aconseguir les darreres unitats disponibles. A més, si la reducció de l'oferta és de tipus legal, com en el cas d'una prohibició, tendeix a aparèixer un mercat negre, no oficial, del producte.

L'explicació tradicional de la historiografia catalana veu la Decadència com una caiguda de la demanda de llibres en català, per un canvi dels gustos dels lectors. Però les dades ens mostren que els llibres en català no van experimentar una caiguda de preu al segle XVI i varen mantenir un valor estable. Així ho mostra el fet que en els testaments de ciutadans de València, els llibres en llengua catalana, com totes les altres possessions valuoses, hi són presents i en molts casos enumerats un per un. Es tractaria, per tant, d'una caiguda de l'oferta deguda a l'efecte de les lleis de

censura.

Com indica Berger, els testaments també mostren l'aparició d'un mercat negre de llibres en català. Hi apareixen amb freqüència manuscrits en llengua catalana, sovint de poesia popular i de rondalles. El fet que se´ls esmenti als testaments vol dir que tenien un valor elevat, o no menystenible. I el fet que fossin manuscrits, en un món on s'estava generalitzant el consum de llibres impresos, ens fa pensar que la raó principal que fossin escrits a mà era per escapar del control de la censura, ja que per escriure a mà, evidentment, no calia cap llicència reial. Podria adduir-se que el manuscrit es fa perquè resulta més barat. Però si aquest fos el cas, no apareixerien als testaments i, sobretot, també hi hauria manuscrits en llengua castellana. I als testaments no hi apareixen manuscrits en llengua castellana. És a dir: hi havia una demanda no satisfeta de llibres i literatura en català, que es vehiculava mitjançant els manuscrits, però no pas una demanda no satisfeta de llibres en castellà.

4.- Conclusió

La historiografia tradicional de la literatura catalana atribuïa l'anomenada Decadència a diversos fenòmens que, des del punt de vista de la ciència econòmica, consideraríem canvis en el comportament de la demanda en el mercat de llibres. L'anàlisi de les abundoses dades existents per a la ciutat de València, en termes de llibres publicats cada any, per idioma i per temàtica, així com l'evolució dels preus, indiquen que es tracta d'un canvi sobtat en les condicions d'oferta d'aquest mercat. A més, els canvis sobtats de l'oferta coincideixen exactament, en el temps, amb la introducció de lleis de censura prèvia per a la impressió de llibres i modificacions del règim polític existent. Això ens fa pensar que la Decadència de la literatura catalana no s'ha d'atribuir a una caiguda de la demanda, sinó a un control i restricció de l'oferta. De tal manera que aquesta Decadència de la literatura catalana, i el seu sobtat inici, no seria fruit de les lleis del mercat, sinó, més aviat, de les lleis de censura.

Pep Comajuncosa
Doctor en Economia per la Universitat de Princeton.

BIBLIOGRAFIA:

-Badia, Lola ; Cabré, Míriam i Martí, Sadurní (ed.) (2002): Literatura i cultura a la Corona d'Aragó . Actes del III col·loqui: Problemes i mètodes de Literatura Catalana antiga; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
-Berger, Philippe (1987): Libro y Lectura en la Valencia del Renacimiento; Edicions Alfons el Magnànim, València.
-Broch, Àlex i Solervicens, Josep (2016): Història de la Literatura Catalana, Vol.4: Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració; Enciclopèdia Catalana, SLU; Barcelona.
-Comas Pujol, Antoni (1996): «La Cultura Catalana en la Epoca del Barroco»; El Siglo del Quijote; Ramón Menéndez Pidal (ed), Editorial Espasa, Madrid.
-Duran, Eulàlia (2004): Estudis sobre cultura catalana al Renaixement; Edicions 3 i 4, València.
-Ferrando Francès, Antoni & Nicolás Amorós, Miguel (2011): Història de la Llengua catalana; Editorial UOC, Barcelona
-Fuster, Joan (1994): «Heretgies, Revoltes i Sermons. Tres Assaigs d´Història Cultural», Obres Completes-7; Edicions 62, Barcelona.
-García Cárcel, Ricardo (2014): «Las Germanías de Valencia», La nobleza en tres momentos de la historia del Reino de Valencia; Fundación Banco de Santander, Madrid.
-Rubió i Balaguer, Jordi (1964): La Cultura Catalana del Renaixement a la Decadència; Edicions 62, Barcelona.
-Timoneda, Joan (1986): El Patrañuelo: edició de José Romera Castillo, Editorial Cátedra, Madrid.